GYANBODH
An International Multidisciplinary Peer Reviewed Journal
ISSN:3048-9792
Volume: 3
Issue: 1
January-February: 2026

રાધનપુર રજવાડું: એક ઐતિહાસિક અધ્યયન

ડૉ. અરુણ વાઘેલા

પ્રોફેસર અને વિભાગીય વડા, ઈતિહાસ વિભાગ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. કુમારપાળ પરમાર

અસોસિએટ પ્રોફેસર, ઈતિહાસ વિભાગ, સુરેન્દ્રનગર યુનિવર્સિટી, વઢવાણ

સારાંશ

આ અભ્યાસમાં ગુજરાતના ઉત્તર ભાગમાં આવેલ રાધનપુર રજવાડાનો ઈતિહાસ, તેની ભૂગોળ અને વારસા વિશે વાત કરવામાં આવી છે. આ રજવાડું મુગલ સમયમાં 1753માં સ્થાપવામાં આવ્યું અને બ્રિટિશ શાસનમાં આશ્રિત રાજ્ય બન્યું. તેના શાસકો બાબી પઠાણ વંશના નવાબો હતા, જેમણે પોતાનું ચલણ અને દશાંશ પદ્ધતિ અમલમાં મૂકી હતી. રાધનપુરનું વાતાવરણ ગરમ અને શુષ્ક છે અને વસ્તી આશરે 55,000 છે. અહીંના સ્થાપત્યમાં કિલ્લેબંધ દિવાલો, જૈન મંદિરો, મસ્જિદો અને નવાબોની કબરોનો સમાવેશ થાય છે. આ રજવાડું 1948માં ભારતમાં ભળી ગયું અને તે ગુજરાતના ઈતિહાસને સમજવા માટે મહત્વનું છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: રાધનપુર રજવાડું, બાબી નવાબો, ગુજરાત ઈતિહાસ, ભૂગોળ અને વાતાવરણ, શાસકોની યાદી, સ્થાપત્ય અને મહેલ, મુગલ અને બ્રિટિશ શાસન, દશાંશ ચલણ પદ્ધતિ, જૈન મંદિરો, કિલ્લેબંધ દિવાલો.

1. પ્રસ્તાવના

રાધનપુર રજવાડું ગુજરાતના ઉત્તર ભાગમાં આવેલું એક જૂનું અને મહત્વનું રજવાડું હતું. આ રજવાડું બ્રિટિશ શાસનના સમયમાં અસ્તિત્વમાં હતું અને તેના શાસકો બાબી પઠાણ વંશના નવાબો હતા. રાધનપુર શહેર આ રજવાડાનું પાટનગર હતું, જે તેની મજબૂત કિલ્લેબંધ દિવાલો,

ISSN:3048-9792
Volume: 3
Issue: 1
January-February: 2026

જૈન–હિંદુ મંદિરો, મસ્જિદો અને નવાબોની કબરો માટે પ્રખ્યાત હતું. અહીં અનાજ, કપાસ અને રાયડા જેવા પાકનો વેપાર ખૂબ થતો હતો.

આ રજવાડાની સ્થાપના મુગલ સામ્રાજ્યના અંતિમ સમયમાં થઈ હતી. 1753માં જવાન મર્દ ખાન દ્વિતીયે રાધનપુરને સ્વતંત્ર રજવાડા તરીકે સ્થાપ્યું. પછીથી 1813માં તે બ્રિટિશ આશ્રિત રાજ્ય બન્યું અને પાલનપુર એજન્સી (પછી બનાસકાંઠા એજન્સી)નો ભાગ રહ્યું. નવાબોએ પોતાનું ચલણ ચલાવ્યું હતું અને દશાંશ પદ્ધતિ (100 કુલુસ = 1 રૂપિયો) અમલમાં મૂકી હતી, જે ભારતની 1957ની દશાંશ વ્યવસ્થા કરતાં પણ પહેલાની માનવામાં આવે છે.

આ અભ્યાસમાં રાધનપુર રજવાડાના ભૌગોલિક સ્થાન, વાતાવરણ, વસ્તી, ઈતિહાસ, નવાબો અને અન્ય મહત્વની બાબતો વિશે વિગતવાર ચર્ચા કરવામાં આવી છે. છેલ્લા નવાબ મૂર્તઝા ખાને 10 જૂન 1948ના રોજ ભારતીય સંઘમાં જોડાવાની સહી કરીને આ રજવાડાનો અંત લાવ્યો. આ રજવાડું ગુજરાતના ઈતિહાસમાં મુગલ, મરાઠા અને બ્રિટિશ યુગનો વારસો જળવાઈ રહેલ છે અને તેના વારસાને સમજવું ખૂબ જરૂરી છે.

2. ભૌગોલિક પરિચય

રાધનપુરના અક્ષાંશ અને રેખાંશ 23.83°Nઅને 71.6°E છે. તેની ઊંચાઈ 27 મીટર (89 ફીટ) છે. તે ગુજરાતના ઉત્તર ભાગમાં આવે છે અને તેની આસપાસનો વિસ્તાર સપાટ અને શુષ્ક છે. રાધનપુરનું વાતાવરણ ગરમ અને શુષ્ક છે. વર્ષના વિવિધ મહિનાઓમાં તાપમાન અને વરસાદની વિગતો નીચે મુજબ છે:

GYANBODH
An International Multidisciplinary Peer Reviewed Journal
ISSN:3048-9792
Volume: 3
Issue: 1
January-February: 2026

મહિનો	સરેરાશ મહત્તમ તાપમાન °C (°F)	સરેરાશ ન્યૂનતમ તાપમાન °C (°F)	સરેરાશ વરસાદ mm (inches)
જાન્યુઆરી	28.0 (82.4)	10.2 (50.4)	2 (0.1)
ફેબ્રુઆરી	31.9 (89.4)	12.6 (54.7)	0 (0)
માર્ચ	36.1 (97.0)	17.6 (63.7)	1 (0.0)
એપ્રિલ	40.1 (104.2)	22.0 (71.6)	0 (0)
મે	42.2 (108.0)	25.9 (78.6)	2 (0.1)
જૂન	39.8 (103.6)	27.5 (81.5)	46 (1.8)
જુલાઈ	34.5 (94.1)	26.1 (79.0)	187 (7.4)
ઓગસ્ટ	33.1 (91.6)	25.0 (77.0)	146 (5.7)
સપ્ટેમ્બર	34.3 (93.7)	24.1 (75.4)	105 (4.1)
ઓક્ટોબર	36.5 (97.7)	20.4 (68.7)	5 (0.2)
નવેમ્બર	33.6 (92.5)	14.9 (58.8)	4 (0.2)
ડિસેમ્બર	29.9 (85.8)	11.3 (52.3)	1 (0.0)
વાર્ષિક	35.0 (95.0)	19.8 (67.6)	499 (19.6)

વસ્તીની દ્રષ્ટીએ 2024માં રાધનપુરની વસ્તી 55,076 છે. 2008ની વસ્તીગણતરી મુજબ, વસ્તી 50,001 હતી. પુરુષો 52% અને સ્ત્રીઓ 48% છે. સાક્ષરતા દર 80% છે, જેમાં પુરુષોની સાક્ષરતા વધુ છે. 6 વર્ષથી નીચેના બાળકો 10% છે. મુખ્ય ભાષાઓ ગુજરાતી અને હિન્દી છે.

ISSN:3048-9792
Volume: 3
Issue: 1
January-February: 2026

3. ઈતિહાસ

રાધનપુર રજવાડાની શરૂઆત મુગલ સામ્રાજ્ય સમયે થઈ હતી. મુગલોના ગુજરાત શાસનમાં મદદ કરનાર જવાન મર્દ ખાન પ્રથમના પુત્ર જવાન મર્દ ખાન દ્વિતિય 1753માં રાધનપુરને સ્વતંત્ર બનાવ્યું. 1706માં જફર ખાન પાટણના સૂબા તરીકે નિયુક્ત થયા અને 1715માં તેમના પુત્ર ખાન જહાં (જવાન મર્દ ખાન પ્રથમ) રાધનપુર અને અન્ય વિસ્તારોના સૂબા બન્યા. મુગલ સામ્રાજ્યના પતન પછી અને મરાઠા શાસનની શરૂઆતમાં જવાન મર્દ ખાન દ્વિતિયે સ્વતંત્ર રજવાડું સ્થાપ્યું.

16 ડિસેમ્બર 1813માં રાધનપુર બ્રિટિશ આશ્રિત રાજ્ય બન્યું. 1819માં બ્રિટિશરોએ નવાબને સિંધમાંથી હુમલા કરતી ખોસા જાતિને હરાવવામાં મદદ કરી. બે વખત બ્રિટિશરોએ રાજ્યનું શાસન સંભાળ્યું જ્યારે નવાબોના સગીર વારસદારોને કારણે સમસ્યા આવી.

રાધનપુરના નવાબોએ પોતાનું ચલણ બહાર પાડ્યું હતું. પણ 1900માં તેઓએ ભારતીય ચલણ અપનાવ્યું. તેઓએ દશાંશ પદ્ધતિ અમલમાં મૂકી, જેમાં 100 કુલુસ 1 રૂપિયા બરાબર થતા. આ પદ્ધતિ ભારતની 1957ની દશાંશ પદ્ધતિથી વહેલી હતી.

1943માં જોડાણ પદ્ધતિથી રાધનપુરને વધુ 2,234 ચોરસ કિમી વિસ્તાર મળ્યો અને અન્ય રજવાડાંઓ ભળી ગયા. તેમની વસતિ 33,000 હતી, જેથી કુલ વસતિ 1,00,644 થઈ. જ્યારે રાધનપુરના મુખ્ય સ્થળોમાં જોઈએ તો રાધનપુરમાં પુરાણા જૈન અને હિન્દુ મંદિરો, મસ્જીદો અને નવાબોની કબરો છે. શહેરમાં 2.5 માઈલ લાંબી દીવાલ હતી, જેમાં ટાવર અને દરવાજા હતા. અંદરનો કિલ્લો રાજઘડી તરીકે ઓળખાય છે, જ્યાં નવાબ રહેતા હતા. જૈન મંદિરો મોટા અને કોતરણીયુક્ત છે, જેમાં રંગીન આરસના ફ્લોર છે. નવાબ ઝોરાવર ખાનની આરસની કબર પણ છે. નવાબના મહેલમાંથી કોતરેલા લાકડાના ઘરો પણ જોવા મળે છે.

GYANBODH
An International Multidisciplinary Peer Reviewed Journal
ISSN:3048-9792
Volume: 3
Issue: 1
January-February: 2026

4. શાસકો

રાધનપુરના શાસકો બાબી પઠાણ વંશના હતા. તેઓને નવાબનો ઈકલાબ મળ્યો અને રાજ્યને 11 તોપોની સલામી મળતી. તેઓ જૂનાગઢ અને બાલાશિનોર રજવાડાઓ સાથે સંબંધિત હતા.

રાધનપુર રજવાડુંના નવાબોની યાદી દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	શાસન કાળ	નવાબનું નામ	જન્મ – મૃત્યુ વર્ષ	વિશેષ નોંધ
1	30 માર્ચ 1753 – 1765	જવાન મર્દ ખાન દ્વિતીય	મૃ. 1765	–
2	1765 – 1787	મહમદ નજીમ અદ–દિન ખાન	મૃ. 1787	–
3	1787 – 11 મે 1813	મહમદ ગાઝી અદ–દિન ખાન	જ. 17.. – મૃ. 1813	–
4	11 મે 1813 – 1825	મહમદ શિર ખાન પ્રથમ	જ. 1794 – મૃ. 1825	સહભાગી શાસન
5	11 મે 1813 – 1813	મહમદ કમાલ અદ–દિન ખાન દ્વિતીય	જ. 1805 – મૃ. 1813	સહભાગી શાસન
6	1825 – 9 ઓક્ટોબર 1874	મહમદ જોરાવર શિર ખાન	જ. 1822 – મૃ. 1874	–
7	1825 – 1838	સરદાર બિબિ સાહિબા (બેગમ)	–	ગાદી સાચવનાર
8	9 ઓક્ટોબર 1874 – 20 ડિસેમ્બર 1895	મહમદ બિસ્મિલ ખાન	જ. 1843 – મૃ. 1895	–
9	20 ડિસેમ્બર 1895 – 25 ફેબ્રુઆરી 1910	મહમદ શિર ખાન દ્વિતીય	જ. 1886 – મૃ. 1910	–

GYANBODH
An International Multidisciplinary Peer Reviewed Journal
ISSN:3048-9792
Volume: 3
Issue: 1
January-February: 2026

10	20 ડિસેમ્બર 1895 – એપ્રિલ 1896	વી. બેલી	–	ગાદી સાચવનાર
11	એપ્રિલ 1896 – 1900	માલ્કમ થોમસ લીડ	–	ગાદી સાચવનાર
12	જુલાઈ 1900 – ડિસેમ્બર 1901	જ્યોર્જ બ્રૂડ્રિક ઓ'ડોન્નેલ	–	ગાદી સાચવનાર
13	1901 – ઓગસ્ટ 1903	ફ્રેડ્રિક વિલિયમ વૂડહાઉસ	જ. 1867 – મૃ. 1961	ગાદી સાચવનાર
14	ઓક્ટોબર 1903 – 13 એપ્રિલ 1907	નોર્મન સિંક્લેર કોગહિલ	જ. 1869 – મૃ. 19..	ગાદી સાચવનાર
15	25 ફેબ્રુઆરી 1910 – 4 ડિસેમ્બર 1936	મહમદ જલાલ અદ–દિન ખાન (1 જાન્યુઆરી 1935થી સર મહમદ જલાલ ઉદ–દિન ખાન)	જ. 1899 – મૃ. 1936	–
16	4 ડિસેમ્બર 1936 – 15 ઓગસ્ટ 1947	મૂર્તઝા ખાન	જ. 1899 – મૃ. 199..	છેલ્લા શાસક (1947 સુધી ભારતીય સ્વતંત્રતા સમયે)

5. રાધનપુરનું સ્થાપત્ય

રાધનપુર શહેર અને તેના રજવાડાનું સ્થાપત્ય ખૂબ જ અનોખું અને ઐતિહાસિક છે. આ શહેર મુગલ, ઇસ્લામિક અને જૈન સ્થાપત્યનું સુંદર મિશ્રણ દર્શાવે છે. નવાબોના શાસનકાળમાં બનેલી ઇમારતો આજે પણ લોકોને આકર્ષે છે.

5.1 શહેરની કિલ્લેબંધ દિવાલ અને રાજગઢી

રાધનપુર શહેરને ચારે બાજુથી મજબૂત દિવાલોથી ઘેરાયેલું હતું. આ દિવાલ લગભગ 2.5 માઈલ (આશરે 4 કિમી) લાંબી હતી, 15 ફીટ ઊંચી અને 8 ફીટ જાડી હતી. તેમાં કોર્નર ટાવરો, આઠ મજબૂત દરવાજા (બેસ્ટિયન ગેટવે), બહારના કામ અને ખાઈ

ISSN:3048-9792
Volume: 3
Issue: 1
January-February: 2026

હતી. આ દિવાલ શહેરને સુરક્ષા આપવા માટે બનાવવામાં આવી હતી. દિવાલની અંદર એક અંતર્ગત કિલ્લો હતો જેને રાજઘડી કહેવાય છે. આ રાજઘડીમાં નવાબ રહેતા હતા. તે એક મજબૂત કિલ્લા જેવી ઇમારત હતી જેમાં નવાબનો મહેલ આવેલો હતો.

5.2 નવાબનો મહેલ

નવાબનો મહેલ રાજઘડીના મધ્યમાં આવેલો છે. આ મહેલમાં ખાસ કરીને લાકડાની સુંદર કોતરણી જોવા મળે છે. લાકડાના ઘરો અને બારી-બારણાઓ પર જટિલ કોતરણી કરવામાં આવી છે, જે ખૂબ જ કલાત્મક છે. મહેલમાં ઘણી બારીઓ (80થી વધુ) છે અને તેમાં ઇસ્લામિક શૈલીના ગુંબજો પણ જોવા મળે છે. કેટલાક ભાગોમાં સ્ટક્કો (સુશોભિત પ્લાસ્ટર)ના ગુંબજો અને વિશાળ આંગણ છે, જે પુરાણી ઇસ્લામિક પરંપરાને દર્શાવે છે.

5.3 જૈન મંદિરો

રાધનપુરમાં 24 જૂના જૈન મંદિરો છે. આ મંદિરો મોટા અને સુંદર કોતરણીવાળા છે. કેટલાક મંદિરોમાં રંગીન આરસના ફ્લોર છે. તેમાં કોતરેલા સ્તંભો, ગુંબજો અને તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ છે. મંદિરો મારુ-ગુર્જર શૈલીમાં બનેલા છે, જેમાં નક્કાશીદાર સ્તંભો અને ચિત્રો (ફ્રેસ્કો) જોવા મળે છે. આ મંદિરો જૈન સમુદાયની સમૃદ્ધિ અને કલાને દર્શાવે છે, જે મુસ્લિમ શાસન હેઠળ પણ વિકસ્યા હતા.

5.4 નવાબોની કબરો અને અન્ય ઇમારતો

શહેરમાં નવાબોની કબરો પણ છે. ખાસ કરીને નવાબ જોરાવર ખાનની આરસની કબર ખૂબ જ સુંદર અને કોતરણીયુક્ત છે. આ કબરોમાં પથ્થર અને આરસનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ઉપરાંત, 10 જૂના હિંદુ મંદિરો અને 10 મસ્જિદો પણ છે, જેમાં જુમ્મા મસ્જિદ ઇન્ડો-ઇસ્લામિક સ્થાપત્યનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

GYANBODH
An International Multidisciplinary Peer Reviewed Journal
ISSN:3048-9792
Volume: 3
Issue: 1
January-February: 2026

રાધનપુરનું સ્થાપત્ય રક્ષણાત્મક (કિલ્લેબંધી), રાજવી (મહેલ અને કબરો) અને ધાર્મિક (જૈન–હિંદુ–મસ્જિદ) તત્વોનું સંયોજન છે. આ ઈમારતો ગુજરાતના ઉત્તર ભાગના ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિને જીવંત રાખે છે. આજે પણ આ સ્થળો પ્રવાસીઓ માટે આકર્ષણનું કેન્દ્ર છે.

6. તારણો

રાધનપુર રજવાડું ગુજરાતના ઇતિહાસમાં એક મહત્વનું અધ્યાય છે. મુગલ, મરાઠા અને બ્રિટિશ યુગમાં તે વિકસ્યું અને બાબી પઠાણ વંશના નવાબોએ અહીં વહીવટ, વેપાર અને સ્થાપત્યનો વિકાસ કર્યો. દશાંશ ચલણ પદ્ધતિ જેવા સુધારા અને કિલ્લેબંધ શહેર તેની વિશેષતા છે. 10 જૂન 1948માં છેલ્લા નવાબ મૂર્તઝા ખાને ભારતીય સંઘમાં જોડાવાની સહી કરીને તેનો અંત આણ્યો. આ રજવાડું આજે પણ ઐતિહાસિક વારસો અને સાંસ્કૃતિક મિશ્રણનું પ્રતીક છે.

સંદર્ભગ્રંથો

1. જોટે, રત્નમણીરાવ (1964). ગુજરાતનો ઇતિહાસ –ઇસ્લામ યુગ–2,અમદાવાદ: ગુજરાત વિદ્યાસભા.
2. ઝાલા, વિનુબેન (2025). પાટણ જિલ્લાના ઐતિહાસિક વારસારૂપ સ્થાપત્યોના જતન અને સંરક્ષણના પ્રયાસો: એક અધ્યયન. વઢવાણ: સુરેન્દ્રનગર યુનિવર્સિટી
3. ઝાલા, વિનુબેન અને પરમાર કુમારપાળ (2023). પાટણ જિલ્લાની સુપ્રસિદ્ધિ માટેના કારણો. AYUDH: International Peer-Reviewed Referred Journal. ISSN: 2321-2160. September-2023. 1 (100): 21–25
4. ઠક્કર, ભરત (1990). સમી અને રાધનપુર રાજ્યના બાબી શાસકોનો ઈતિહાસ (ઈ.સ. 1961 થી 1947 સુધી). અમદાવાદ: ગુજરાત યુનિવર્સિટી.

GYANBODH
An International Multidisciplinary
Peer Reviewed Journal

ISSN:3048-9792
Volume: 3
Issue: 1
January-February: 2026

5. વળવી, અજય (2024). સરકારી માધ્યમિક અને ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાઓમાં અપવ્યય, પાટણ જીલ્લાના સાંતલપુર અને રાધનપુર તાલુકાઓના સાંદર્ભમાં– એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ. ભાવનગર: મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી ભાવનગર યુનિવર્સિટી.
6. Bombay (India (1884). Gazetteer of the Bombay Presidency. Government Central Press.
7. Burgess, J. and Cousens, H. (1897). Revised Lists of Antiquarian Remains in the Bombay Presidency: And the Native States of Baroda, Palanpur, Radhanpur, Kathiawad, Kachh, Kolhapur, and the Southern Maratha Minor States (Vol. 16). Printed at the Government central Press.
8. Parikh, Vibhuti (2005). Policy and Economy of Gujarat during the Eighteenth Century. Vadodara: The Maharaja Sayajirao University of Baroda